

Henrik Rosenkvist

ETYMOLOGISK TEORI OCH KONDITIONALT *OM*

1. Inledning

Av de under de två senaste seklerna dominerande lingvistiska teoribildningarna är det endast junggrammatiken (JG) som primärt haft målet att rekonstruera tidigare språkskeden. För strukturalister och sociolingvister har nästan enbart språkets synkrona sida varit av intresse, och även om de generativa grammatikerna har bedrivit en hel del diakron forskning, så har tyngdpunkten också inom denna delteori legat på synkroni (och syntax). Därför har den etymologiska forskningen främst använt sig av de junggrammatiska teorierna och metoderna – konkurrerande teorier har helt enkelt inte fått något större genomslag. Dessutom har dessa metoder naturligtvis varit mycket framgångsrika.

De junggrammatiska etymologerna rekonstruerar tidigare språkskeden främst med hjälp av regelbundenheter i ljudförändringar, medan förändringar i syntax och semantik inte beaktas i samma utsträckning. På senare tid har dock ett antal grundläggande verk inom grammatikaliserings-teori (G) visat att också sådana förändringar sannolikt är regelbundna, och alltså bör man med hjälp av denna teori kunna rekonstruera tidigare betydelser och syntaktiska funktioner och därmed kanske klargöra en del av de etymologier som JG inte är tillämpliga på.

I den här artikeln jämför jag JG och G som etymologiska teorier. Som material för denna jämförelse använder jag dels olika hypoteser om källan till konditionalt *om*, dels en etymologi hämtad från Holm (1993).

2. Fallet *om*

Den traditionella etymologin för konditionalt *om* härstammar från Kock (1886), och den återges i alla betydande referensverk (SAOB, Hellquist, Söderwall etc). *Om* antas härstamma från ett konditionalt *ef* (och är därför inte besläktat med prepositionen *om*) och ordet har utvecklats till *om* genom ljudskridning:

ef -> æm -> um

Ett nödvändigt övergångsled är alltså *æm*, som bara är belagt i ett par exempel från de forndanska lagarna (Rosenkvist 1999).

Ett annat förslag, som mer påminner om modern grammatikaliseringssteori, framfördes redan av Leffler (1877). Enligt Leffler kom prepositionen *om* att bilda en tvåordssubjunktion tillsammans med den redan befintliga konditionala bisatsinledaren *æn*, varvid *æn* senare ströks och *om* blev ensamt kvar:

om + [*æn* ...] -> [*om æn* ...] -> [*om* Ø ...]

Kock (1886) kritiserade Lefflers förslag hårt¹, och det har sedan dess fört en undanskymd tillvaro. Sannolikt berodde dock åtminstone en del av kritiken på att förslaget inte var junggrammatiskt, och frågan är om senare forskning kanske kan ge stöd för Leffler. Men för att värdera de två förslagen måste man först definiera vad en etymolog egentligen är ute efter, och vilka etymologiska metoder som är acceptabla ur ett vetenskapsteoretiskt perspektiv.

3. Vad är etymologi?

En etymolog härleder ord från tidigare språkskeden och rekonstruerar ord som inte är belagda. De hjälpmedel som står till buds är dels belagda former, dels iaktagna regelbundna språkförändringar. Ett exempel på hur detta kan gå till kan hämtas från Holm (1993), vari just etymologisk metod är i fokus.

I svenska, norska och isländska förekommer orden *bönna*, *bysn* och *byn*, samtliga med betydelsen 'besynnerlig, märklig'. Det är därför rimligt att anta att orden är besläktade med varandra. Om de har ett gemensamt ursprung måste man emellertid förklara varför de nu låter olika i de olika dialekterna och språken. Holm ger en förklaring som kan sammanställas som i figuren nedan (där pilarna anger hur resonemanget fortskrider).

¹ För en genomgång av den ljudlagsbaserade etymologin och av Kocks kritik av Leffler, se Rosenkvist (1999).

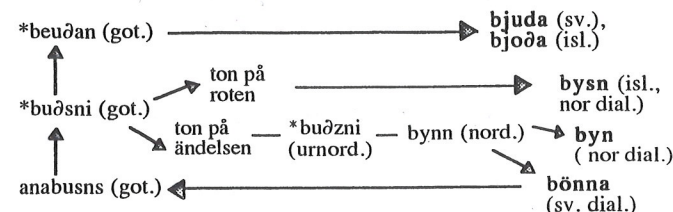


Fig. 1. Bysn och bönna (efter Holm 1993).

Det dialektala svenska *bönna* kan antas vara besläktat med efterledet i det gotiska *anabusns* ('påbud'), menar Holm. Med *anabusns* som grund kan ett gotiskt *buðsni* rekonstrueras, vilket i sin tur är besläktat med *beuðan*. *Buðsni* har gett upphov till både *bysn* och *bynn*, då det kunde förekomma både med ton på roten och på ändelsen. *Bynn* har sedan i sin tur utvecklats till det norska *byn* och det svenska *bönna*.

I denna etymologi använder sig Holm av ett antal av Junggrammatikerna observerade regelbundenheter:

- Verners lag (**buðsni* - **buðzni*/*bysn*)
- avljud (**beuðan* - **buðsni*)
- i-omljud (**buðzni* - *bynn*)
- synkope (**buðzni* - *bynn*).

Emellertid måste Holm också göra en del antaganden för att knyta ihop de belagda formerna. *Bönna* och *anabusns* antas vara semantiskt relaterade då "**beuðan*, *bjuda* sannolikt har en äldre betydelse 'låta märka, göra förvånad'" (Holm 1993:114), och dessutom måste Holm anta att eftersom *bysn* varierar med *byn* inom samma område i södra Norge så har båda varianterna av *buðsni* förekommit där.

Grunden för denna (traditionella) etymologi är alltså ljudlagar. Den semantiska relationen mellan *anabusns* och *bönna*, som är det första steget i den etymologiska rekonstruktionen, är inte säkerställd och vilar inte på någon teoretisk grund.

Hur kan då en etymologi baserad på G se ut? Lefflers etymologi till konditionalt *om* kan tjäna som ett exempel. Leffler utgår alltså från den gängse etymologin till prepositionellt *om*, och menar att denna preposition har utvecklats till en subjunktion. Följande figur illustrerar den antagna utvecklingen.

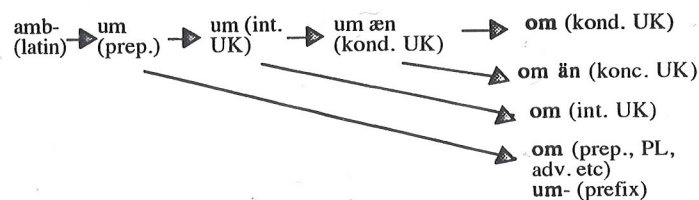


Fig. 2. Möjlig utveckling för *om*.

Prepositionen *um* kan i fornsvenska ta en satsformad rektion, och när rektionen består av en konditionalsats inledd av *æn* omtolkas kombinationen *um æn* med tiden till en konditional tvåordssubjunktion. Därefter faller *æn*. Detta är en reanalys av exakt den typ som Braunmüller (1978) menar är typisk för germanska språk; han kallar den *univerbation*. I nutida svenska har *om* ett flertal funktioner och betydelser, och med denna modell kan dessa tolkas som spår av utvecklingen². Också den här etymologin vilar på ett antal observerade regelbundenheter och belagda former (faktiskt behöver inga rekonstruktioner göras just i det här fallet):

- subjunktioner tenderar att förkortas i de germanska språken (Braunmüller 1978)
- i många språk delar int. UK och kond. UK etymologi (Traugott 1985, Hopper & Traugott 1993:179, Leuschner 1998)
- koncessiver kan utvecklas ur konditionaler (Hopper & Traugott 1993:180).
- det är vanligt att prepositioner (*since*, *medan*) utvecklas till subjunktioner i världens språk.

² Jag antar att också interrogativt *om* härrör från prepositionellt *om*, men jag går inte närmare in på denna utveckling här (se Wessén 1992:320).

För junggrammatikern är det alltså främst ljudförändring som är regelbunden (samma betydelse, olika form), medan grammatikaliserings-teoretikern i stället ser semantisk regelbundenhet (samma form, olika betydelser) och syntaktisk (samma form, olika grammatiska funktioner). Det senare har blivit möjligt först genom studier av många obesläktade språk; grammatiska förändringar, som till exempel framväxten av en konditional subjunktion, kräver ju att man studerar flera språk för att regelbundenheterna ska framgå, medan ljudförändringarnas regelbundenhet framgår redan vid studiet av ett fåtal besläktade språk eller av dialekter. "Identification of a change/operation that has taken place in many unrelated languages provides us with the opportunity to study and compare the individual transitions, analyzing what it is that changes and what it is that remains constant, what it is that is common to all changes of a particular type and what it is that is different." (Harris & Campbell 1995:58).

Eftersom JG och G har olika intresseområden finns det en del fall där teorierna inte konkurrerar; om förändringen enbart är fonetisk är den inte intressant för G, och om den enbart är semantisk faller den utanför JG:s intresseområde. Bara om både form och betydelse/funktion har förändrats är båda teorierna tillämpbara:

fonetisk form	betydelse/funktion	teori	exempel
förändrad	förändrad	JG/G	<i>bara > ba</i> ³
förändrad	oförändrad	JG	<i>ef > kond. om</i> (Kocks hypotes) <i>herta > hjärta</i>
oförändrad	förändrad	G	prep. <i>om > kond. om</i> (Lefflers hypotes)
oförändrad	oförändrad	-	<i>mus</i>

I det första fallet ovan, *ba*, har förändringen varit både fonetisk, semantisk och syntaktisk, och både JG och G kan användas för att säga något om denna utveckling. Vad gäller *om* så antog Kock (1886) att förändringen enbart varit fonetisk, medan Leffler (1877) menade att den rört betydelse och funktion. Just i detta fall motsäger hypoteserna varandra.

Både junggrammatiska och grammatikaliseringssteoretiska etymologier är alltså baserade på observerade regelbundenheter. Det finns dessutom fler grundläggande likheter mellan de här båda teorierna.

³ Se Dryselius & Lundin (1999) för en diskussion om denna diskursmarkör.

4. Grundläggande likheter

Både JG och G antar att språkförändringar är lagbundna och gradvisa. Därför kommer också undantagen, anomalier, att vara liknande.

4.1. Lagbundna förändringar

En av Junggrammatikens hörnstenar är att ljudförändringarna är lagbundna och undantagslösa:

Wenn wir daher von konsequenter Wirkung der Lautgesetze reden, so kann das nur heissen, dass bei dem Lautwandel innerhalb desselben Dialektes alle einzelnen Fälle, in denen die gleichen lautlichen Bedingungen vorliegen, gleichmässig behandelt werden. (Paul 1937:69).

Skenbara undantag från ljudlagarna är också de regelbundna.

Även grammatikaliseringsteoretiker antar att språkförändringar är regelbundna. I grammatikaliseringsprocessen blir formen:

- fonetiskt reducerad (ord - klitika - affix - Ø)
- semantiskt mer abstrakt (person - objekt - aktivitet - rum - tid - kvalitet (Heine et al (1991:48))
- syntaktiskt mer "grammatisk" (innehållsord - formord).

Ibland är det dock inom denna teori svårt att skilja på vad som är en definition på grammatikalisering, och vad som är en beskrivning av förändringsprocessen.

4.2. Gradvisa förändringar

En ljudlagsmässig förändring sker alltid långsamt och gradvis, och en grammatikalisering kan ske över flera sekler (engelskt modalt *will* har utvecklats långsamt och stegvis under 1000 år (Bybee et al. 1994)).

4.3. Undantag

Båda JG och G intresserar sig främst för gradvisa och regelbundna förändringar. Men alla språkförändringar följer naturligtvis inte detta mönster, och sådana förändringar placeras därför i särskilda kategorier som

inte analyseras vidare. I JG hamnar många sådana förändringar i facket *analogi* (eller *funktionellt motiverade förändringar* (Noreen 1905)). Också metates, dissimilation och ortoepi är anomalier inom JG.

Inte heller G kan hantera undantagen ovan, och dessutom är plötsliga förändringar som beror på enskilda talares kreativitet ointressanta för denna teori, eftersom dessa inte är regelbundna. Många påstådda motexempel mot teorin (Newmeyer 1998:262ff) tycks i själva verket bestå av just sådana förändringar. Också ordföljdsförändringar är svåra att hantera inom G, eftersom dessa per definition inte är gradvisa och inte leder till en mer grammatisk struktur: "These changes are not unidirectional. Therefore, they should not be identified with grammaticalization in the narrower sense" (Hopper & Traugott 1993:50).

5. Grundläggande skillnader

Det finns, naturligtvis, också avgörande skillnader mellan JG och G. En sådan skillnad rör orsaken till språkförändringar; Paul, som kanske var den främste junggrammatiske teoretikern, menar att ljudförändringar sker för att underlätta uttalet:

Die Ursache, warum die Neigung zur Abweichung nach der einen Seite hin grösser ist als nach der andern, kann kaum anders worin gesucht werden, als dass die Abweichung nach der ersteren den Organen des Sprechenden in irgend welcher Hinsicht bequemer ist. (Paul 1937:56).

Inom G har en del forskare antagit att grammatikalisering är ett slags problemlösning ("(...) grammaticalization can be interpreted as the result of a process which has problemsolving as its main goal (...)") Heine et al. 1991:150f), men detta är fortfarande en omtvistad fråga.

Ytterligare en skillnad är att eftersom G också rör semantisk och syntaktisk förändring så finns det en koppling mellan G och moderna teoribildningar inom dessa fält, men JG saknar sådana kopplingar till andra lingvistiska deldiscipliner. För att återgå till den antagna länken mellan *bönn* och *anabusns*, som hämtades från Holm (1993), så kan man säga att denna hypotes skulle stärkas av exempel på liknande betydelseutvecklingar i andra språk.

Något som är värt att nämna är också att medan G ser grammatikalisering som ett universellt fenomen, som förekommer i alla levande språk och som

gör att dessa språk förändras på ett likartat sätt, så är JG en språkbegränsad teori: ljudlagarna verkar på olika sätt i olika språk. En beskrivning av hur ljudlagarna verkat i ett språk säger ingenting om hur ett annat språk kan ha förändrats.

Ett otal andra skillnader mellan JG och G skulle kunna räknas upp (till exempel metoder, antaganden om spridning av förändringar och bakomliggande mekanismer), men jag sätter punkt här, eftersom detta inte direkt rör de respektive teoriernas värde som etymologiska verktyg och eftersom min huvudsakliga avsikt är att visa att det också finns intressanta likheter mellan teorierna trots att de behandlar helt olika språkliga nivåer.

6. Sammanfattning

I min genomgång har jag försökt visa att grammatikaliserings-teori vilar på åtminstone lika fast grund som traditionell junggrammatik, och att teorierna, ur en allmänt vetenskaplig synpunkt, är jämbördiga. I fallet med konditionalt *om*, som alltså ges olika etymologier beroende på vilken teori man anbefaller sig åt, bör därför det förslag väljas som vilar på så få antaganden och rekonstruktioner som möjligt. Detta innebär att Kocks hypotes faller, eftersom denna etymologi antar det så gott som icke-existerande mellanledet *æm* (Rosenkvist 1999). Den grammatikaliserings-teoretiska etymologin, Lefflers förslag, stöder sig däremot enbart på väl belagda former och betydelse.

Ytterligare ett resultat av genomgången är att det tycks finnas en särskild typ av språkförändring på både det fonetiska och på det syntaktiska/semantiska planet som är regelbunden och som sker gradvis och långsamt, i motsats till plötsliga och oregelbundna förändringar. Det är sådana språkförändringar som kan beskrivas och förklaras bäst av både JG och G, och kanske är det denna typ av förändring som redan Sapir tänkte på: "Language moves down time in a current of its own making. It has a drift" (Sapir 1921:150).

Litteratur

- Braunmüller, K. 1978. Remarks on the formation of conjunctions in Germanic languages. *Nordic Journal of Linguistics* 1; 99-120.
 Bybee, J., Perkins, R. & Pagliuca, W. 1994. *The evolution of grammar*. The U. of Chicago Press. Chicago & London.

- Dryselius, V. & Lundin, K. 1999. Med ungdomligt språk i bagaget. *Språk & Stil* 9.
 Harris, A. & Campbell, L. 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge U. Press.
 Heine, R., Claudi, U., & Hünnemeyer, F. 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. The U. of Chicago Press. Chicago & London.
 Holm, G. 1993. Etymologiska metoder. I: Wollin, L. (red.) *Studier i svensk språkhistoria* 3. Inst. för nordiska språk, Uppsala.
 Hopper, P., & Traugott, E. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge U. Press.
 Kock, Axel. 1886. Förklaring af några nordiska ord. *Arkiv för Nordisk Filologi* III.
 Leffler, L. T. 1877. Bidrag till svensk språkhistoria, kap. 1. *Antiquarisk tidskrift för Sverige*. V. Haeggströms, Stockholm.
 Leuschner, T. 1998. At the boundaries of grammaticalization. What interrogatives are doing in concessive conditionals. I: Ramat & Hopper (red.) *The limits of grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
 Newmeyer, F. 1998. *Language form and language function*. The MIT Press. Cambridge, MA.
 Noreen, A. 1905. *Vårt språk* III. Lund.
 Paul, H. 1937. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Niemeyer. (5:e upplagan).
 Rosenkvist, H. 1999. Teorier om *om*. I: Haskå, I. & Sandqvist, C. (red.) *Alla tiders språk*. Inst. för nordiska språk, Lund.
 Sapir, E. 1921. *Language: an introduction to the study of speech*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.
 Traugott, E. 1985. Conditional markers. I: Haiman, J. (red.) *Iconicity in syntax*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
 Wessén, E. 1992 (nytryck). *Svensk språkhistoria* III. Akademitryck, Edsbruk.